

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՄԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՈՒՄ

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Ռ. Լ.

Միջնադարյան Հայաստանի տնտեսության առավել զարգացած ճյուղերից էր գյուղատնտեսությունը: Դրա առաջնային ճյուղերից էր երկրագործությունը (հողագործությունը), որն անխտիր տարածված էր երկրի բոլոր շրջաններում՝ սկսած հարթավայրային շրջաններից մինչև բարձրլեռնային:

«Պատմություն Աղուանից աշխարհի»¹ աշխատության մեջ նկարագրվում են «Աղուանից աշխարհի»² բարիքները, այդ թվում՝ առատ հացը³: Այս երկում հացազգիների մասին հաջորդ տեղեկությունը կապված է Վաչագան արքայի մշակած եկեղեցական կանոնների հետ. ըստ այդմ՝ ունևորները պետք է վճարեին չորս գրիվ ցորեն և վեց գրիվ գարի⁴: Մակար Բարխուդարյանցն իր «Արցախ» աշխատության մեջ,

¹ Մույն աշխատության ստեղծման, ժամանակագրական խնդիրների, հեղինակի ինքնության մասին առկա է բավական հարուստ վերլուծական գրականություն: Ըստ առավել ընդունված տեսակետի՝ «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» աշխատությունը կազմվել է X դարում, և հեղինակն է Մովսես Դասխուրանցին: Նա հավաքել է բազմաթիվ պատմական աղբյուրներ, հաճախ ուղղակի արտագրելով դրանք առանց փոփոխությունների, որի հետևանքով X դարի աշխատության մեջ պահպանվել են VII դարի աղբյուրներից ծագող հեղինակային նշումներ. սա շատ հետազոտողների տեղիք է տվել նշելու, որ Աղուանից պատմության առաջին երկու գլուխներն ստեղծվել են VII դարում, և դրանց հեղինակն է Մովսես Կաղանկատվացին, իսկ մնացած գլուխները՝ արդեն X դարում: Տե՛ս **Акопян А. А.** *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, Е., 1987, с. 150-177. Հղումներում որպես հեղինակ նշում ենք Մովսես Կաղանկատվացուն, ինչպես հրատարակության վերնագրում:

² Թեև պատմության այս հատվածում չի հիշատակվում Արցախ անունը, սակայն խոսքը մեծ մասամբ հենց Արցախ և Ուտիք նահանգների մասին է: «Աղուանից աշխարհի տերմինի կիրառման պատճառն այն է, որ Արշակունիների թագավորության անկումից հետո տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների հետևանքով Հայաստանի Արցախ և Ուտիք նահանգներն անջատվեցին Հայաստանից և միացվեցին Կուր գետի ձախափնյակում գտնվող Աղվանքին և սկսեցին վարչական մեկ միավոր հանդիսանալ Աղվանք անվամբ, թեև պատմական բոլոր աղբյուրներում կար հստակ տարբերակում սրանց միջև: Տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ. Ա.**, *Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության*, Ե., 1981, էջ 53, **Ուլուբաբյան Բ. Ա.**, *Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչաքաղաքական վիճակի հարցի շուրջ (Բանբեր Երևանի համալսարանի, այսուհետև՝ ԲԵՀ)*, 1975, հ. 2, էջ 149-164), **Հարությունյան Բ.**, *Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կազմությունը 387-451 թթ.*, ԲԵՀ, 1976, N 2, էջ 77-95, **Акопян А. А.**, նշվ. աշխ., էջ 110-114:

³ **Մովսես Կաղանկատուացի**, *Պատմություն Աղուանից աշխարհի*, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար, գիրք Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 38:

⁴ Նույն տեղում, էջ 66:

նկարագրելով Տիգրանակերտ քաղաքը և համանուն դաշտային գավառը, որպես նրա հարստություն հիշատակում է նաև ցորենը, գարին և կորեկը⁵: Մակայն միջնադար-յան հայկական աղբյուրները տեղեկություններ չեն հաղորդում Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի երկրագործական տնտեսության մասին: Այս բացը լրացնում են հնագիտական պեղումների ժամանակ գտնված հնաբուսաբանական և հնագիտական նյութերի ընձեռած տվյալները:

Տիգրանակերտի պեղումներից հայտնաբերված հնաբուսաբանական նյութերը

Ըստ Տիգրանակերտի 2011 և 2012 թվականի պեղումների նյութերի՝ Տիգրանակերտ քաղաքում թե՛ անտիկ շրջանում և թե՛ միջնադարում երկրագործության հիմնական ուղղվածությունը եղել է հացազգիների մշակությունը: Ըստ Տիգրանակերտի հնաբուսաբանական նյութերի ուսումնասիրությամբ զբաղվող հնաբուսաբան Ռոման Հովսեփյանի⁶ և՛ այդ, և՛ հաջորդ տարիներին պեղումների ժամանակ բոլոր տեղամասերում գտնված հնաբուսաբանական նյութերի մեջ գերակշռում են հացազգիները և դրանց այս կամ այն տեսակները:

Հայտնաբերված բազմաթիվ ածխացած հատիկները վկայում են, որ քաղաքի երկրագործական գոտում մշակել են հիմնականում գարի և ցորեն, ընդ որում, անտիկ շրջանում գարու մշակությունը մոտ երեք անգամ գերակշռել է ցորենին: Մշակության ծավալներով Տիգրանակերտում երկրորդ տեղում է եղել ցորենը, մասնավորապես՝ ցորենի փափուկ տեսակը, որը հացաթխման համար օգտագործվող հիմնական տեսակն է: Տիգրանակերտում մշակել են նաև ցորենի կարծր տեսակներ և սովորական կորեկ:

Ըստ Ռ. Հովսեփյանի՝ հնարավոր է նախնականորեն՝ սկսած XI դարից (ըստ վաղքրիստոնեական հրապարակի Կենտրոնական թաղամասի շերտագրության), արձանագրել միջնադարում ցորեն-գարի հարաբերակցության տարբերությունը հոգուտ ցորենի, ընդ որում՝ կարելի է փաստել ցորենի մի քանի տեսակներ, այդ թվում՝ չորադիմացկուն կունդիկ տեսակի ցորեն: Ըստ մոլախոտերի տեսակի՝ կարելի է խոսել բերքի գտման որոշակի տեխնոլոգիաների կիրառման մասին⁷: Հատկանշական է, որ Տիգրանակերտում գերակշռում էր չորադիմացկուն կունդիկ ցորեն, ինչպես նաև փաստագրված է ցորենի և գարու միասին մշակում, որը բնորոշ էր շոգ կլիմայական պայմաններ ունեցող շրջաններին, ինչպիսին Արցախյան հարթավայրն էր:

⁵ Բարխուդարյան Մ., *Արցախ, Ե.*, 1996, էջ 5-61, 18-19:

⁶ *Տիգրանակերտի պեղումներից հայտնաբերված հնաբուսաբանական նյութերի տվյալների տրամադրման համար հատուկ շնորհակալություն են հայտնում արշավախմբի հնաբուսաբան Ռոման Հովսեփյանին:*

⁷ Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Կարապետյան Ի., Գաբրիելյան Ա., Վարդանեսովա Տ., Հովսեփյան Ռ., *Արցախի Տիգրանակերտի 2012 թ. հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները (Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012 թթ., Ստեփանակերտ, 2015, էջ 91-93):*

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ Տիգրանակերտի երկրագործական գոտում XI-XIII դարերում մշակում էին ցորեն, գարի, կորեկ:

Միջնադարյան Հայաստանում հացահատիկների մշակումից ստացել են առաջին հերթին այլուր և ձավար⁸: Բնակչության աղքատ խավերի համար հանապազօրյա կերակուր է ծառայել գարուց կամ գարեխառն կորեկի այլուրից պատրաստված հացը: Այն, որ կորեկախառն հացը համարվում էր ավելի աղքատների հաց, կամ որ այն կիրառում էին լայն խավերը սովի կամ դժվար տարիներին, վկայված է «Պատմութիւն Ադուանից աշխարհի» աշխատության մեջ. «Ես՝ կորեկս, Շակաշեն գավառի Հակու վայրում թաքնված էի. գնորդների բազմությունը ինձ անուշադրության էր մատնել և չէր գնում. եկավ մի բարի ժամ, երբ տիրեց իմ եղբայր Սովը, և ահա ես դարձա երևելի ու բարձրացա Վարազ-Տրդատ իշխանի ու Եղիազար կաթողիկոսի սեղանները»:

Հացազգիների մշակությանը վերաբերող հնագիտական նյութեր Տիգրանակերտի պեղումներից

Միջնադարյան Տիգրանակերտ քաղաքում հացազգիների մշակումից ստացած բերքի մշակման մասին են վկայում քաղաքի Կենտրոնական թաղամասի վաղքրիստոնեական հրապարակի պեղումներից⁹ գտնված բազմաթիվ սանդերը, աղորիքները, երկանքները և սրանց բեկորները, ինչպես նաև մանգաղներն ու սրաքարերը:

Պեղումներից գտնված սանդերը պատրաստված են կրաքարից (նկ. 1)¹⁰: Ամբողջական պահպանված սանդերի փոսերի խորությունը կազմում է 18-23 սմ (նկ. 2): Սրանց մի մասն ուղղանկյուն է, մշակված և հարթեցված է միայն վերին հատվածը, կողային եզրերը կա՛մ կիսամշակ են, կա՛մ էլ կլորացող, որը ցույց է տալիս, որ սանդը մինչև աշխատանքային մակերեսը թաղվում էր հողի մեջ (նկ. 3): Սանդերը գտնվել են բնակելի համալիրների պեղումներից¹¹ (ԿԸ 122, 123, 124 քառ.) և սովորաբար ներդրված են եղել հատակի մեջ:

Միջնադարյան Տիգրանակերտում հացազգիների վերամշակման համար օգտագործում էին նաև աղորիքներն ու երկանքները: Տիգրանակերտի Կենտրոնական թաղա-

⁸ Բեգլարյան Հ., *Հացագործությունը միջնադարյան Հայաստանում (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1987, - 5, էջ 73)*:

⁹ *Ըստ երևույթին, վաղքրիստոնեական հրապարակը իր եկեղեցիներով ավերված էր արդեն X դարում, և այս ավերակների վրա կառուցվել էին բնակելի համալիրներ իրենց թոնիրներով, տնտեսական հորերով: Այս բնակելի համալիրները, ըստ գտնված խեցեղենի, թվագրվում են XI-XIII դարերով: Նույնպիսի թվագրություն պետք է ունենան նաև այդ համալիրների պեղումներից գտնված սանդերը, երկանքները և այլ տնտեսական իրերը:*

¹⁰ Լուսանկարները Հ. Լ. Պետրոսյանի և Տիգրանակերտի հնագիտական արշավախմբի:

¹¹ Պեղող հնագետներ Հ. Լ. Պետրոսյան, Վարդանեսովա Տ.:

մասի տարբեր տարիների պեղումներից հայտնաբերվել են բազմաթիվ աղորիքների տարբեր չափերի բեկորներ: Դատելով բեկորներից՝ աղորիքները մակույկաձև և սկավառակաձևն են եղել: Աղորիքները պատրաստված են չեչաքարից (նկ. 4, 5):

Տիգրանակերտի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև երկանքներ (նկ. 6, 7): Հայաստանում երկանքները, նաև ըստ հնագիտական նյութի, զարգացման բավական երկար փուլեր են անցել՝ բազմիցս փոփոխվելով¹²:

Տիգրանակերտի պեղումներից հայտնաբերված է երկանքի ամբողջական վերին քար (Ha 121 քառ. հ-1.50): Այն շրջանաձև է, փոքր-ինչ գոգավոր, կիսաշրջանաձև մակերեսով, ունի 40 սմ տրամագիծ (նկ.8): Վերին աղացաքարի կենտրոնում առկա է անցք՝ ստորին աղացաքարին միանալու համար: Վերին քարի ստորին շփվող մակերեսը հարթ է, այստեղ կենտրոնական անցքի հակադիր եզրին արված է փոսիկ, ուր ամրացվել է կենտրոնում անցք ունեցող երկաթե պահանգ, որի միջով անցել է ստորին աղացաքարի լիսեռը: Այս դեպքում վերին աղացաքարը պտտվելիս տատանումներ չէր տալիս: Վերին քարի անցքի տրամագիծը 10 սմ է: Այստեղից լցնում էին ցորենը: Վերին աղացաքարի արտաքին մակերեսի եզրին առկա է մեկ այլ փոքրիկ անցք՝ փայտե բռնակի ամրացման համար: Սրա խորությունը 3 սմ է, տրամագիծը՝ 2.5 սմ: Իր տեսքով այս երկանքը չի տարբերվում դեռևս ոչ վաղ անցյալում կիրառվող երկանքներից:

Ըստ Հ. Ս. Եսայանի դասակարգման՝ նման տիպի երկանքները պատկանում են ձեռքի երկանքների երկրորդ տեսակին¹³:

Բերքահավաքի գործիքների շարքում առավել տարածված գործիքներից էր մանգաղը: Պահպանված մանգաղի ամբողջական օրինակ գտնվել է Տիգրանակերտի պեղումների ժամանակ (Hb 123 քառ. հ-3,10 մ): Չափերով փոքր է, սակայն ունի ընդգծված կորություն, պոչուկավոր է, այսինքն՝ սրա պոչուկը մտնում էր փայտե կամ ոսկրե բռնակի մեջ: Ընդհանուր առմամբ, այս մանգաղը կոր աղեղ է կազմում պոչուկի հետ: Դատելով պոչուկի չափերից՝ մանգաղն ունեցել է համեմատաբար երկար բռնակ, ինչն ավելի արդյունավետ էր դարձնում նրա աշխատանքային օգտակարությունը: Լրացուցիչ կարևոր գործոն էր նաև աղեղի կորությունը (նկ. 9): Կարելի է ենթադրել, որ փոքր չափի մանգաղները կիրառվում էին նաև բանջարաբուստանային մշակաբույսերի համար:

Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև մեծ ու փոքր չափի սրաքարեր: Խոշոր սրաքարերը նախատեսված էին մանգաղ, գերանդի և այլ գործիքներ սրելու

¹² Խաչատրյան Օ.Ն., *Երկանքի առաջացումը ըստ Գառնիի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի* (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, № 1, էջ 264-269):

¹³ Есаян Г. С. *Материальная культура бассейна реки Агстев в развитом средневековье*, Е., 1992, с. 132-140, Եսայան Հ. Ս., *Միջնադարյան Հայաստանի երկանքները (ըստ պեղածո նյութերի), Հանրապետական գիտական նստաշրջան նվիրված 1984-1985 թթ. ազգագրական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին, զեկուցումների թեզիսներ, Ե., 1987, էջ 31:*

համար՝ քարը ջրով թրջելու միջոցով, իսկ փոքր սրաքարերը՝ ավելի փոքր գործիքներ՝ դանակներ, փոքր մանգաղներ սրելու: Սրելուց առաջ սրանց վրա յուղ էին քսում:

Բոլոր սրաքարերն էլ բավական մաշված են, ինչը երկարատև օգտագործման վկայություն է, պատրաստված են տեղական կրաքարից: Սրաքարերից մեկն ունի անցք, որը նախատեսված էր գոտուց կախելու համար (նկ. 10):

Տիգրանակերտի պեղումներից հայտնաբերված տնտեսական հորերի նկարագրությունը

Սովորաբար հացահատիկը պահելու համար կիրառվում էին հորեր:

Մխիթար Գոշի, ինչպես նաև Սմբատ Մպարապետի «Դատաստա-նագրքում» հատուկ հոդված է նախատեսված այն դեպքերի համար, երբ հացահատիկի հորում կարող էր մարդ մահանալ հորում կուտակված գազերից կամ էլ ընկնել այնտեղ¹⁴:

Հացահատիկ կամ այլուր պահելու համար Տիգրանակերտում ևս օգտագործում էին հորեր: Դրանցից մեկը բացվել է 2010 թվականի պեղումների ժամանակ և ունի 2,07 մ խորություն: Դատելով հորի կառուցվածքից՝ այն փորվել է վերևից: Նրա պատերը մանրակրկիտ շարվել են ներսից, մանր քարերով կրաշաղախի օգնությամբ, այնուհետև ծածկել են կրասվադով, որի հետևանքով ստացվել է հարթ և ուղիղ մակերես: Հորի բերանը պատրաստված է կրաքարի ամբողջական կտորից, որը բավական լավ մշակված է: Հորի բերանի՝ քարի իրանի հետ միացման տեղը գրեթե անտեսանելի է: Ամենայն հավանականությամբ, այդպիսի հորը նախատեսված էր ցորենի պահպանման համար և վերաբերում է XII-XIII դարերին (նկ. 11):

Միջնադարում այլուրը, հացահատիկը պահել են նաև կարասների մեջ¹⁵: Տիգրանակերտի Կենտրոնական թաղամասի պեղումների ժամանակ գտնվել են կարասների թե՛ բազմաթիվ բեկորներ և թե՛ ամբողջական կարասներ: Այսպես, 2014 թ. ՀԵ, ՀԵ 120 քառ. սառնանին 0.9 մ խորության մեջ գտնվել է մի կարաս՝ քարե կափարիչով: Այն դատարկ էր և կարող էր նախատեսված լինել նաև ցորեն կամ այլուր պահելու համար: Կարասն ունի նեղ հատակ, լայն բերան, իրանը զարդարված է վերադիր նեղ գոտիներով: Իրանը մեջտեղում լայնանում է: Նմանատիպ կարասները Դվինի նյութի հիման վրա սովորաբար թվագրվում են XII-XIII դարերով (նկ. 12, 13)¹⁶:

Այսպիսով, միջնադարյան Տիգրանակերտ քաղաքի գյուղատնտեսության մեջ առաջնային նշանակություն ունեւ հացազգիների մշակումը, որոնցից առավել տարածված էին ցորենը, գարին, կորեկը: Ըստ հնաբուսաբանական գտածոների բնույթի՝ գերակշռում էին չորադիմացկուն տեսակները: Հնաբուսաբանական նյութի հիման վրա

¹⁴ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի, Աշխատասիրությանը Խորով Թորոսյանի, Ե., 1975, էջ 60-61: Судебник Смбата Спарпета, перевод со среднеармянского, предисловие и примечания проф. А. Г. Абрамяна, Е., 1971, с. 57.*

¹⁵ Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Ե., 1952, էջ 55:

¹⁶ Պետրոսյան Հ. Լ., Արցախի Տիգրանակերտի 2014 թ. հնագիտական պեղումների հիմնական արդյունքները, Գիտական հաշվետվություն, Ե., 2015, էջ 27 (ձեռագիր):

կարող ենք արձանագրել նաև երկրագործության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները: Պեղումներից գտնվել են նաև հացազգիների վերամշակմանն առնչվող բազմաթիվ գործիքներ և իրեր, որոնց թվում՝ սանդեր, աղորիքներ, երկանքներ, մանգաղների բեկորներ և ամբողջական մանգաղներ, տնտեսական հորեր, կարասներ: Այս բոլոր գտածոները փաստում են միջնադարյան Տիգրանակերտում գյուղատնտեսության կարևոր դերի մասին:

КУЛЬТИВАЦИЯ ЗЕРНОВЫХ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ТИГРАНАКЕРТЕ

ОВСЕПЯН Р. Л

Резюме

В сельском хозяйстве средневекового Тигранакерта важное место занимала культивация зерновых культур, из которых наиболее распространенными были пшеница, ячмень, просо. Исходя из археоботанических находок в Тигранакерте, можно заключить, что здесь преобладали устойчивые к сухим погодным условиям сорта. Во время раскопок также были найдены артефакты, связанные с переработкой зерновых, – зернотерки, камни жерновов, серпы (целые и в виде фрагментов), зерновые ямы и карасы.

ON THE PROCESSING OF GRAIN IN THE MEDIEVAL TIGRANAKERT

R. HOVSEPYAN

Abstract

In agriculture of the medieval Tigranakert occupies an important place processing of crops, from which more spread were wheat, barley, millet. According to botanical discoveries resistant to dry weather sorts dominated in Tigranakert. During the excavations artifacts related to processing of grain also were found: grinding stones, stones of millstones, sickles (whole and fragmented), grain pits and karases.